

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TÜNZALƏ VƏLİ qızı YUSİFOVA

KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ KOMMUNİKASİYA PROSESİ

(İngilis dilinin materialları əsasında)

10.02.04 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının

AVTOREFERATI

Bakı – 2011

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru
Dünyamin Nuruqələm oğlu Yunusov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis
filologiyası kafedrası

Müdafiə ___21/iyun_____ 2011-ci il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Unvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
 filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova
 İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son onilliklərə qədər dilçilik elminin tədqiqat sahələrində və onun obyektlərinə yanaşmada, onları təsvir etmədə böyük və əsaslı dəyişikliklər, irəliləyişlər baş vermişdir. 50-ci illərin ortalarından dilçilikdə yeni istiqamətlər, yeni məktəblər, xüsusi seçmə fənn kimi yeni sahələr yaranır, dili və onun işlənmə – funksional xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək üçün yeni anlayış və terminlər təklif olunur. Məhz sözügedən dövrdə müasir linqvistikanın əsas anlayışlarından biri də mətnin əməlgəlmə mexanizmi olur. Hətta onilliklər keçdikdən, transformasion qrammatika sahəsində ilk tədqiqat işlərinin meydana çıxmasından sonra J.Lakoff yazırdı ki, onun sahəsinə real nitq prosesləri daxil deyildir.1 Müasir linqvistikada proqram xarakterli belə bir fikir yaranır ki, dilin dərkətmə açarı onun hərəkət prosesində öyrənilməsidir. Mətnlərin hazır formalaşmış nitq məhsulu kimi öyrənilməsinə dilin fəaliyyəti kimi baxmaq olar: bu baxımdan mətn dil sistemindən istifadənin nəticəsi, onun hər hansı tərkib elementlərinin reallaşması kimi meydana çıxır. Mətni dərkətmə prosesində görürük ki, dil necə işlənir və o, bu mətni yaradanlar tərəfindən nə cür istifadə olunur. Beləliklə, mətnin yaradılması və onun mənimsənilməsi arasıkəsilməz bir proses olub danışma və dinləmə cəhətlərinə malikdir.

Məsələyə belə yanaşma özünü tam şəkildə doğruldur: belə ki, dildən normal şəkildə istifadə olunması o deməkdir ki, bu dildə yeni mətnlər yaratmaq və həmin dildə yazmaq, danışmaq üçün istifadə olunur. Ə.Abdullayev yazır ki, insanın aqlının yeganə düzgün əlaməti onun dildən normal istifadə etmək qabiliyyətidir.2

Qoyulmuş problemin həllinə yanaşmada bu gün məqsəd, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, bu sahədə görülən işlər yekunlaşdırılsın, nəticədə hansı problemin daha aktual olması aydın və dürüst formalaşdırılıb meydana çıxarılsın.

İnsanların nitq fəaliyyəti öz strukturu və bir çox amillərdən

¹ Lakoff G. Categories: an essay in cognitive linguistics / Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin, 1983, p. 185

² Abdullayev A.A. Text, Meaning, and Understanding: A Communicative-Cognitive Aspect. USA: Alpha Print, 1999, p.162

asılılığına görə çox mürəkkəbdir. O, həmişə özündə əks başlanğıcı – avtomatizm və yaradıcılığı, diskretliyi, təkliyi və çoxölçülülüyü birləşdirir. Nitq fəaliyyətinin iki aspekti də toxunulmazdır ki, bu da danışma və dinləmə, söyləmə və mətnyaratma, eləcə də onun dərk edilməsidir. Bununla yanaşı, bir çox əsas xüsusiyyətinə görə nitq fəaliyyətinin iki göstərilən aspekti bir-birilə yanaşı qoyula bilməz, çünki onlar bərabər deyildir. Buna baxmayaraq, insan şüuru və təfəkkürünün aktivləşdirilməsi nitq formalarının qurulması prosesini və həmçinin onun başa düşülməsini tələb edir. Burada aktivlik və yaradıcılıq dərəcəsi, bir qayda olaraq, adekvat deyildir. Baxmayaraq ki, fikri ifadə etməyin, ya da onu başa düşməyin hansının daha çətin olması barədə mübahisə etmək mənasızdır, bunlar anlam yaratmaqdan sonra gəlir, verballaşdırma gücü yenə də anlamadan artıqdır. İnsanın nitq fəaliyyəti iki komponent vasitəsilə- (söhbət xarici dili öyrənməkdən gedir) nitqi başadüşmə mexanizmi ilə mənimsəmə mexanizminin sintezində üzə çıxır.

Nitqin yaranmasında iştirak edən proseslərin mexanizmini, fikirdən sözə keçmədə baş verən prosesləri səciyyələndirməyi, həmçinin bu proseslərin əsas mərhələlərini təsvir etməyi qarşıya bir məqsəd qoyaraq, hesab etmək olar ki, dilçilik elminin müasir vəziyyəti bu məsələni ümumi şəkildə həll etməyə imkan yaradır. Lakin bizim nitq fəaliyyəti və onunla bağlı amillər haqqında bəzi məlumatımız olmasına baxmayaraq, bir sıra vacib məsələlərdən yan keçmək məcburiyyətində qalıyıq. Belə yanaşma çərçivəsində fəlsəfə, məntiq, psixologiya və linqvistik problemlərinin, həmçinin də dil və təfəkkürün münasibətlərinin oriyentasiya dəyişməsi baş verir.

Dili öyrənməkdə və mənimsəməkdə koqnitiv paradigmanın aşağıdakı prinsiplərinin əsas olduğunu Ə.Abdullayev³ belə qeyd edir: “Fərdin biliklərinin ən əsas sahələrinin qəbul edilməsi, yaranma mexanizmlərinə və söyləniləni başa düşməyə xüsusi diqqət və baş verən proseslərin müəyyən struktur çərçivə daxilində olmasını qəbul etmək; bunlar da öz növbəsində dil və qeyri-dil elementlərinə malikdir”.

Bir neçə fənnin qovuşağında meydana gələn koqnitiv yanaşma və eyni zamanda süni intellekt modeli yaratmaqla bağlı cəhdlər bu cür tədqiqat proqramları üçün əsas hesab olunur, bunlarda da dil insan aqlının ayrılmaz və üzvü hissəsi kimi baxılır, bu isə başqa koqnitiv strukturlarla və

³ Abdullayev A.A. Text, Meaning, and Understanding: A Communicative-Cognitive Aspect. USA: Alpha Print, 1999, p. 125

proseslərlə – qavrayış, təfəkkür, diqqət, yaddaş və s. ilə bağlıdır.

Koqnitiv elmləri və onların özünəməxsusluğunu xarakterizə edərək Van Dijk meydana gələn paradigmanın iki fərqli xüsusiyyətini göstərir: əvvələn, tədqiqatçıların maraqlarının qavrama obyektindən subyektə keçməsi, ikincisi isə təhlilin mikrovahidindən daha böyük vahidlər tərəfinə keçməsi (məsələn, dünya modeli kimi çox mürəkkəb makrovahidlərə diqqət). Dilçilikdə bu, onu göstərir ki, danışan subyekt hər tərəfdən öyrənilir: onun dildən necə istifadə etməsi, həmçinin meydana gələn dil mahiyyətə öz miqyasına görə dəyişir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi mətnin koqnitiv və kommunikativ parametrlərini təhlil etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərin həlli önə çəkilir:

- mətnin “xarici” və “daxili” komponentlərinin ayırd edilməsi;
- mətnin situasiyanın parametrləri ilə əlaqələnən parametrlərinin seçilməsi;
- modelin təcrübi-əyani yoxlanılması.

Modelin qurulması və onun təcrübi-əyani yoxlanılması nəticəsində mətnin semantik strukturunun dərk olunmamış komponentləri aşkar edilmişdir ki, bunlar dil daşıyıcısının davranışını müəyyən edir.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq koqnitiv dilçiliyin mətni anlamadakı rolunu aşkar etmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduyğun sayılmışdır:

- mətndə həm insanın daxili psixi fəaliyyəti, həm də ünsiyyətin müəyyən situasiyasında onun konkret ünvana ötürülməsi üçün xarici kommunikativ fəaliyyətin əks olunmasının göstərilməsi;
- konseptlər dünyanın mənzərəsinin əsas vahididir;
- koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarının sistemli tədqiqi;
- biliyin konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması;
- konsept - məna dixotomiyası;
- konseptin müəyyən edilməsi metodikası;
- stereotiplər dünyanın mənzərəsinin dil elementi kimi.

Dissertasiyada aşağıdakı nəzəri müddəalar əsas götürülmüşdür:

1. Mətndə, həm insanın mətnin yaradılması üzrə daxili-psixioloji, həm də ünsiyyətin müəyyən pilləsində, situasiyasında onun konkret ünvana ötürülməsi üzrə xarici kommunikativ fəaliyyəti əks olunur;

2. Mətnin semantik strukturu nitq fəaliyyətinin hər iki növünü (və ya hər iki aspektini) əks etdirməlidir, deməli, mətnin semantikasında idraki – koqnitiv və kommunikativ aspektlər mövcuddur;

3. Həmin aspektlər insanın dil fəaliyyətinin strukturuna daxil olmalıdır;

4. Mətnin idraki – koqnitiv və kommunikativ aspektləri arasındakı qırılmaz bağlılıq müxtəlif növ qarşılıqlı münasibətləri şərtləndirir ki, bunları eksperimentin gedişi zamanı izləmək və müəyyənləşdirmək mümkündür;

5. Kommunikativ komponentlər, ehtimal ki, mətnin təşkili mexanizmində üstünlük təşkil edir və daha doğrusu, mətnin konkret - dil təəcəssümü, ilk növbədə, bu kommunikativ komponentlər ilə müəyyənləşir.

Beləliklə, dissertasiyanın tədqiqat obyektı İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında nitq fəaliyyətinin koqnitiv və kommunikativ tərəfləri ilə əlaqələndirilə bilən mətnin semantik strukturunun elementlərini araşdırmaqdır. Tədqiqatın göstərilən strategiyasında iş iki başlıca prinsipə uyğundur: birincisi, dili, onun yaradıcısına, konkret dil fəaliyyəti inkişaf etmiş şəxsiyyətə müraciət etmədən dərk etmək mümkün deyil, ikincisi isə, təhlilə, dil daşıyıcılarının tarixi – etnik – sosial və psixolinqvistik xüsusiyyətləri ilə birlikdə müəyyən edilmiş bir milli dili daxil etmək lazımdır.

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulmuş məsələlər və irəli sürülmüş fərziyələr onların həlli və yoxlanılması metodlarını əvvəlcədən müəyyən edir. Tədqiqatın birinci mərhələsində, koqnitiv və kommunikativ komponentlər seçiləndə kontekstlərin və komponentlərin təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Seçilmiş komponentləri sistemləşdirmək üçün mətnin çoxölçülü strukturunun modelləşdirilməsi tətbiq edilmiş, onun həqiqətə uyğunluğunu yoxlamaq üçün isə psixolinqvistik eksperimentlər aparılmışdır. Onun nəticələrinin interpretasiyası statistik metodu istifadəsini tələb etmiş, bundan başqa, eksperimental material seçilən zaman funksional-semantik yanaşmanın nailiyyətlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatdakı elmi yenilik mətnin simvollarının birbaşa və vasitəli referensiyaya münasibəti və onun semiotik strukturunun bu simvolların yaranması mexanizminin açılışı, semiotik sisteminin əsasında dayanan formal kateqoriyaların aşkar edilməsi ilə başa düşülməsidir. Mətnin semantikasını burada mətnin resipientinin analitik əqli fəaliyyətinin nəticəsi kimi interpretasiya edilir. Araşdırma prosesində mətn onu təşkil edən sözlərin mənalarının cəmi kimi deyil, fərdi qurumlar kimi interpretasiya edilir. Bu qəbildən olan fərdi qurumlarda informasiya sonsuzluğa qədər uzanan yeni-yeni təriflərdə əks oluna bilər. Biliklərin

kompressiyası (sıxılması) idrak əməliyyatıdır. Simvol dünyanın dərk edilməsi vasitəsidir və informasiyanın çox mühüm kompressiyasını verir.

Tədqiqatın daha bir yeniliyini dünyanın mənzərəsi anlayışının, oxucu mövqeyindən simvolun rematik məzmununun mənbəyi olaraq və müəllif mövqeyindən isə, tematik məzmununun mənbəyi kimi ardıcıl şəkildə istifadə edilməsini şərtləndirir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti vahidləri simvollar olan ikinci işarə strukturu kimi mətnin linqvistikasının konsepsiyasının yaradılmasındadır. Qapalı mətn hüdudlarında müqayisə vasitəsinin və appersepsiyanın anlayış sahəsinin əlaqəsi kimi simvolun mövzu-rematik məzmunun açılması metodlarının işlənilib hazırlanması tədqiqatdan əldə olunan mühüm nəticələrindəndir. Mətnin məzmununun, mətn yaradılan zaman müəllif fikrinin mövzusu haqda onun remasına – müqayisə vasitəsinə münasibətdə obyektiv məlumatlar verən müqayisə vasitəsinin qavranılmasının appersepsiyasının təhlilinə əsaslanmış olan linqvopsixoloji məsələlər dissertasiyada öz həllini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticələri praktik sahələrdə tətbiq oluna bilər:

1. Dissertasiyanın nəticələrindən psixolinqvistik təcrübə metodikası üzrə ənənəvi olaraq kontekstlərin təhlili və statistik üsullarla yanaşı, öyrənilən dil vasitələrinin semantikasında kommunikativ aspektin strukturunu təyin etmək üçün funksional-semantik sahələrin seqmentlərinin tədqiqi zamanı funksional-qrammatik axtarışlarda istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti orasındadır ki, dilçilər, psixoloqlar mətnin yaradılması texnikasının, təşkili mexanizminin açığlanmasında və həmçinin, tərcüməçilər mətnin məna ekvivalentliyi kriteriyasının təyin olunmasında onun nəticələrindən istifadə edə bilərlər. Dissertasiya üçün mətnin izahının və onun bazasının tanınması üçün təklif edilmiş linqvistik metodlarının həm ana dili, həm də xarici dillərin öyrədilməsi praktikası üçün də faydası şübhəsizdir.

Müdafiyyəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1) tədqiqatda mətn kommunikasiya və idrak fəaliyyəti aktı kimi nəzərdən keçirilir, bununla əlaqədar olaraq koqnitiv aspektlər və referensiya problemi vacib tərəflərdən sayılır;

2) tədqiqatda sübut olunur ki, mətnin fərqləndirici əlaməti simvollarıdır. Simvollar mətnin bütün sahələrini əhatə edir. Bundan əlavə, simvollar özlərinin səthi strukturlarında da spesifik xarakterə malikdir;

3) konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı kimi mətn simvollarının

tanınmasını, səthi strukturların simvolik kontekstlərinin istifadəsi mexanizminin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Konsept, həmçinin dünyanın mənzərəsinin əsasıdır;

4) stereotiplər dünyanın mənzərəsinin dərkinin elementidir. Mətnə tema (mövzu) və remanın yerləri dəyişə bilər, dünyanın mənzərəsindən olan dil anlayışı müvafiq şəkildə mövzuya çevrilir, müqayisə vasitəsi isə rema təşkil olunur.

İşin aprobasiyası. İşin məzmunu və əsas müddəaları ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti kafedralarının elmi seminarında müzakirə edilib bəyənilmiş, müdafiəyə buraxılmışdır. Mövzu ilə əlaqədar 5 elmi məqalə, 1 Respublika və 1 Beynəlxalq konfrans tezisləri çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, sxemlər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, işin yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, material və metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəaları əsaslandırılır.

“Koqnitiv dilçiliyin nəzəri əsasları” adlanan birinci fəsilə son illərdə ümumi dilçiliyin inkişaf ənənələri ilə onun yeni-yeni sahələrinin meydana gəlməsini şərtləndirən amillərdən danışılır. Bu sahələrin dünya dilçiliyində yeni təşəkkül tərzii, yeni baxışlar formalaşdırması göstərilir. Qeyd olunur ki, dilçiliyin yeni sahələrindən biri də mətn dilçiliyinin maraqlı bir sahəsi olan koqnitiv dilçilikdir. Bu sahə Azərbaycan dilçiliyi üçün yenidir.

Mətn bilavasitə nitq fəaliyyətilə də bağlıdır. Nitqin təşkili mexanizmindən tutmuş onun fəaliyyət sferalarına qədər inkişaf ənənələri koqnitiv dilçiliyin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirir.

Müasir linqvistikada proqram xarakterli belə bir fikir yaranır ki, dilin dərkətmə açarı onun hərəkət prosesində öyrənilməsidir. Mətnlərin hazır formalaşmış nitq məhsulu kimi öyrənilməsinə dilin fəaliyyəti kimi baxmaq olar: bu baxımdan mətn dil sistemindən istifadənin nəticəsi, həm də onun hər hansı tərkib elementlərinin realizəsi kimi meydana çıxır.

Mətnin yaranma prosesinin bütövlükdə nitq fəaliyyətinin başa düşülməsində əsas olması fikri psixoloqlar tərəfindən qəbul olunmuş, onlar da qeyd etmişlər ki, psixologiyada da nitqi qavrama məsələsində və nitqi ifadə etmək məqamında nitqin təşkilinə tərəf bir axtarış istiqamətlənmişdir.

Bunun da, əlbəttə, müəyyən əsası vardır. Məsələn, nitq aktları və onun ünvanının praqmatik xüsusiyyətləri ola bilsin ki, bu tədqiqat işində az əhəmiyyət daşıyır. Əksinə, nitqin daxili mexanizminin təsviri və danışanın nə etməsinin və nitq zamanı hansı strategiyadan istifadə etməsini adekvat başa düşmək üçün nitqin yaranma mexanizminin həmin aspektlərini müasir elmin terminalogiyasında koqnitiv adlandırmaq olar ki, onlar da dilə koqnitiv yanaşmanın meydana çıxmasında olan yanaşma ilə əlaqəlidir. Bu yanaşma çərçivəsində həm fəlsəfə, məntiq, psixologiya və linqvistikanın problemlərinin, həm də dil və təfəkkürün münasibətlərinin oriyentasiya dəyişməsi baş verir.

Koqnitiv yanaşmaya görə nitqin yaranmasına təfəkkür prosesi kimi baxılır, eyni zamanda, bu da koqnitiv və dil strukturlarını onların daimi, birgə fəaliyyətində və çulğalaşmasında nəzərdən keçirir. Amma, buna görə özünün baş verməsi üçün insan beynində yalnız operativ mexanizmlərin olmasını deyil, həmçinin tətbiqinin xüsusi “stasionar” bazası olmasını tələb edir. Amma insanın nitqinin öyrənilməsinə və tarixi perspektivə onun inkişafının nəticəsi kimi baxılması mümkündür. Linqvistika üçün bu xüsusilə vacibdir, çünki dilə insan amilinin təsiri artıq dilin əmələ gəlməsi prosesində aydın şəkildə izlənilir.

Bu fəslin “Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi və qarşıda duran vəzifələr” adlı yarım-fəslində son illərdə meydana gəlmiş monoqrafiya, kollektiv əsərlər və ayrı-ayrı məqalələrdə bizim dünya haqqında olan biliklərimizin qorunub saxlanması, kommunikasiya prosesində onların dildə necə strukturlaşması barədə mühüm elmi-nəzəri müddəalar olmasından bəhs edilir və göstərilir ki, bu məsələ ilə koqnitiv dilçilik məşğul olur.

Koqnitiv dilçiliyin ən mühüm tədqiqat obyektini konsept anlayışıdır. Konseptlər dildə mövcud olan və insanın dünya haqqındakı mədəni-millətəşəvvürünü əks etdirən mental (əqli) mahiyyətdir. Konseptlər sanki insanın şüurundakı mədəni mühitin “laxtasıdır”. Lakin digər tərəfdən, konsept elə bir məfhumdur ki, onun vasitəsilə insan – adi, sadə insan, “mədəni dəyərlər yaratmayan” insan özü bu mədəniyyətə daxil olur və bir çox hallarda ona təsir də göstərir.

İndi “koqnitiv inqilab” haqqında söhbətlər gedir. R. Abelson⁴ yazırdı: “Koqnitiv inqilab ağılın, beynin vəziyyətinə və onların insanın

⁴ Abelson R.P. Differences between belief and knowledge systems // Cognitive Science, 1979, № 3, p.346

davranmasını xüsusilə koqnitiv hadisələrə: biliklərin vəziyyətinə, dərkətməyə, izahata, etiqada və s. qarşı necə şərtləndirdiyinə aiddir”. Bilik və informasiyalarla bağlı baş verən proseslər koqnitiv və ya koqnisiya adlandırılır. Onların sinonimləri də “əqli”, “intellektual”, “zehni”, “düşüncəli” sözləridir.

Koqnitivizm elmə yeni nə gətirir? Koqnitivizm insan təfəkkürü haqqında məsələlərin həllində fasiləsiz, lazım gələrsə, “sənaye” metodu ilə işlənməsi tələbini irəli sürür.

Koqnitivizm diqqət mərkəzində dilin ümumi koqnitiv mexanizm kimi, koqnitiv cihaz kimi yerləşdiyi dilçilik cərəyanıdır, bu cihaz informasiyanın verilməsində (kodlaşmasında) və ötürülməsində mümkün rol oynayan işarələr sistemidir. Buna görə də koqnitiv dilçiliyin mərkəzi problemi biliklər mübadiləsinin əsası kimi dil kommunikasiyası modelini qurmaqdır.

Qeyd olunan bölmədə koqnitiv dilçilik üçün vacib olan bəzi anlayışlar – ağıl, bilik, konseptuallaşdırmaq, kateqoriyalaşma, mentallıq, koqnitiv baza, milli-mədəni məkan, mədəniyyət konstantları, konseptosfera və s. bu kimi anlayışlara aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ümumi dilçilik sferasında koqnitiv dilçilik bir necə mənbənin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır:

1) koqnitiv elmlər (ing.coqnitiv sciences) həmçinin koqnitologiya və ya koqitologiya adlanır. Onun öyrənilmə obyektini insan biliklərinin quruluşu və vəfəaliyyətidir və o, süni intellekt adlanan mühəndis dilçiliyin inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. İnsanın beyni və kompyuterin oxşarlığı insan və maşının informasiyanı addım-addım izləmək üsulu ilə işləməkdə görünür.

Koqnitiv elm informasiya nəzəriyyəsindən informasiya anlayışı və biliklərin strukturu, informasiyanın işlənməsi və onun yaddaşda saxlanması, ondan lazımı məlumatları çıxarmağı, informasiyanı insanın şüurunda və dil formalarında təqdim etməyi götürmüşdür. O, belə bir suala cavab verməyə çalışır ki, prinsip etibarilə insanın şüuru necə təşkil olunub, insan dünyanı necə dərk edir, dünya haqqında hansı məlumat biliyə çevrilir, mental (əqli) məkan necə yaranır.

Koqnitiv dilçilik elmi fundamental ideyaya əsaslanır. Bu ideya idrak freymlər, planlar, ssenarilər, modellər və biliyin digər strukturları kimi daxili (mental) təqdimatların manipulyasından ibarətdir.

2) koqnitiv dilçiliyin mənbəyi kimi koqnitiv psixologiyani da göstərmək olar ki, o, öz məqsədinə və başqa elmlərlə inteqrasiyasına görə daha geniş olsa da, psixolinqvistikanın təcrübəsinə arxalanır. Koqnitiv

dilçilik koqnitiv psixologiyadan konseptual və koqnitiv modellər anlayışını iqtibas edir.

3) koqnitiv dilçiliyin daha bir mənbəyi linqvistik semantikadır.

Bu fəslin “Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı kimi” adlanan yarım bölməsində koqnitiv dilçilikdə konseptin təbiətinin öyrənilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilməsi ön plana çəkilir. Konseptin əlamətlərini öyrənmək üçün edilən hər bir cəhd bütöv bir sıra əlaqəli anlayış (məfhum) və terminlərin mövcud olması faktını dərk etməyə gətirib çıxarır. Bu fakt, hər şeydən əvvəl, konsept, anlayış və məna arasında olan əlaqədir. Son on il ərzində bu məsələnin başa düşülməsində çox şey dəyişib. Konseptlər sözlər və ekstralinqvist fəaliyyət arasında vasitəçi rolunu oynayır və sözün mənası yalnız onu əmələ gətirən konseptlər vasitəsilə izah edilə bilməz. Konsept leksik mənadan çox geniş anlayışdır. Yəqin ki, konseptlər haqqında sözün mənası anlayışları ilə uzlaşan (uyğun gələn) konseptlər kimi danışmaq daha düzgün olardı. Sözün mənası isə “işarə ilə tutulmuş” konseptdir.

İngilis dilində “concept”, rus dilində “концепт”, Azərbaycan dilində “anlayış” sözləri daxili məzmununa görə eynidir. Konsept latın dilindəki “conceptus”dan kalka edilmiş, “başlamaq”, yəni hər fi mənadə anlayış, başlama deməkdir. Lakin indi “anlayış” və “konsept” terminlərini kifayət qədər dəqiq fərqləndirməyə başlamışlar. Çünki bunlar eyni sıradan olsalar da, müxtəlif mənalı anlayışlardır. Əgər “anlayış” obyektin dərk edilmiş mühüm əlamətdirsə, “konsept” mental (əqli), milli-spesifik varlıqdır ki, onun məzmun planı verilmiş obyekt haqqındakı biliklərin tam məcmusu, ifadə planı isə dil vasitələrinin (leksik, frazeoloji, paramioloji və s.) toplusudur.

Tədqiqat göstərir ki, konseptlər istənilən anlayış deyil, onların ən mürəkkəbi və vacibidir ki, onlarsız hər hansı (verilmiş) mədəniyyəti təsəvvür etmək cətidir.

“Konsept” termini dildə, eyni zamanda həm köhnə, həm də yenidir. 1928-ci ildə S.A.Askoldov “Konsept və söz” adlı bir məqalə çap etdirir. Lakin keçən əsrin ortalarına qədər elmi ədəbiyyatda konsept termin kimi qəbul edilmir. Ona görə də S.A.Askoldovun həmin mövzu üzrə bu və başqa çıxışlarına baxmayaraq, onun qaldırdığı məsələ öyrənilməmiş qaldı.

Maraqlı konsept nəzəriyyəsi Azərbaycan dilçisi Ə.Ə.Abdullayev tərəfindən qeyd olunan tədqiqatında təklif edilmişdir. Təklif aşağıdakı müddəalara əsaslanır: 1) hər təbii dil dünyanın qavranması və təşkilinin müəyyən üsulunu əks etdirir; onda ifadə edilən mənalər bir növ nöqtəyi -

nəzərlər sistemi vahidi, onun bütün təmsilçilərinin dil adlandırdığı kollektiv fəlsəfədir; 2) dünyanın konseptuallaşması barədə dilə xas olan üsul qismən milli spesifikdir; 3) dünyaya baxış (konseptuallaşma üsulu) bu mənada "sadələvhüdür" ki, o, dünyanın elmi mənzərəsindən fərqlidir, lakin bu bəsit təsəvvür deyil.

Beləliklə, konsept mədəniyyətə batırılmış (salınmış) "anlayışdır". O, emotivliyə, konnotasiyalara malikdir, öz təbiətinə görə aksiologikdir, dildə adları vardır. Koqnitiv dilçilikdə axtarış obyektini konseptlərin bütün konseptual sistemini qurmaq (düzəltmək) üçün ən vacib olan konseptlərdir: yəni konseptual məkanın özünü təşkil edən və onun üzvlənməsinin əsas rubrikası kimi çıxış edən konseptlər. Belə konseptlərə zaman, məkan, say, həyat, ölüm, azadlıq, iradə, həqiqət, bilik və s. anlayışlar daxildir.

Dissertasiyanın "Konseptin strukturu və təsviri metodikası" adlı yarım bölməsində konseptin mürəkkəb strukturu araşdırılır. Bir tərəfdən anlayışın quruluşuna məxsus olan bir şey ona aiddir, digər tərəfdən konseptin strukturuna onu mədəniyyət faktı edən - başlanğıc forma (etimologiya); məzmunun əsas əlamətlərindəki süzgecdən keçirilmiş tarix; müasir assosiasiyalar, qiymətlər, konnotasiyalar daxildir.

Konsept qat-qat (təbəqəli) quruluşu malikdir və müxtəlif qatlar müxtəlif dövrlərin mədəni həyatının nəticəsi, "çöküntüsüdür". O, tarixən müxtəlif qatlardan, istər əmələgəlmə zamanından, istər mənşəyindən, istərsə də semantikasına görə müxtəlif laylardan düzəlir və aşağıdakı xüsusi struktura malikdir:

1. Əsas (aktual) əlamət;
2. Əlavə (passiv, tarixi) əlamət;
3. Daxili (adətən dərk edilməyən) forma.

Konsept tərkibində təkcə aydın – izahlı xüsusiyyət yox, həm də konnotativ, obrazlı, qiymətləndirici, assosiativ səciyyəli çoxölçülülük varlıqdır və konseptin təsviri zamanı bütün bunlar nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın "koqnitiv dilçiliyin kommunikasiya prosesində rolu: konsept və stereotiplər" adlanan ikinci fəslində ilk dəfə olaraq stereotiplərin dünyanın dil mənzərəsinin elementi kimi mövcudluğu araşdırma mənbəyinə çevrilir. Stereotip anlayış terminindən yalnız dilçilərin deyil, həm də sosioloqların, kulturoloqların, etnoqrafların, psixoloqların, etnopsixolinqvistlərin əsərlərində geniş şəkildə istifadə edilir.

Doğrudur, bu anlayış həmin elm sahələrində fərqli şəkildə başa düşülür. Stereotip nəzəriyyəsinin işlənilməsi və hazırlanmasında əhəmiyyətli xidmət Y.Bartminski, A.K.Bayburin, V.V.Krasnıx, U.Lipman,

Y.E.Proxorov, Ə.Abdullayev, Y.A.Sorokin, A.Çenki və başqaları tərəfindən göstərilmişdir.

İlk dəfə “stereotip” termin anlayışını 1922-ci ildə U.Lippman elmsünaslığa gətirmişdir. O, hesab edirdi ki, bu anlayış insanın başında mədəniyyətlə nizamlanmış, sxematik təyin olunmuş “dünyanın mənzərəsi”dir ki, insana dünyanın mürəkkəb obyektlərini qavramaq cəhdlərinə qənaət edir. Beləliklə, stereotip şüurda mövcud olan dünyanın konseptual mənzərəsinin hər hansı bir parçasıdır.

Koqnitiv dilçilikdə və etnolinqvistikada stereotip termini dil və mədəniyyətin məzmunlu tərəfinə aid edilir, yəni “dünyanın sadə mənzərəsi” ilə uyğunlaşan mental stereotip kimi başa düşülür.

Tədqiqat işində stereotiplər Azərbaycan və İngilis dillərinin nümunələri əsasında müqayisə edilir. Bu fəslin “İngilis dili mətnlərində mənanın yaranmasının koqnitiv əsasları” adlı yarım-fəslində metaforalar, sxemlər haqqında mufəssəl məlumat verilir, Consonun, Freqenin, Monteqyunun, Barvaysın, Perrinin nəzəri model semantikasi, situativ semantikasi haqqında maraqlı təhlilə aparılır və verilmiş nümunələr əsasında mətnlərdə mənanın yaranması prosesi aydınlaşdırılır.

“İngilis dili mətnlərində predikasiya, semantika və obrazlılıq” adlı yarım-fəslində koqnitiv qrammatikanın mətnin yaranmasında roluna diqqət yetirilir və onun əsas prinsipləri aydınlaşdırılır. Koqnitiv qrammatika fərz edir ki, dil müstəqil mexanizm deyildir və o, koqnitiv proseslərə istinad edilmədən təsvir edilə bilməz. Dilin leksikası morfologiya və sintaksislə müqayisədə simvolik vahidlərin kontiniumu əmələ gətirir ki, bu da yalnız sərbəst şəkildə ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünə bilər. Qrammatik kateqoriyaların özləri prototipik struktura malikdir. Məsələn, bəzi leksik formalar isim və fel kateqoriyaları üçün daha prototipikdir, digərləri isə qrammatik formalarla, məsələn, sözlərlə həmhüduddur. Nəticədə qrammatik strukturlar avtonom formal sistem deyil. Əvvəldə iddia edildiyi kimi, onlar öz mahiyyətlərinə görə simvolikdir və konseptual məzmunun təşkil və qəbul edilmiş simvollaşmasını nəzərdə tutur. Qrammatik vahidlərin təhlili mütləq onların semantik məzmunlarına istinadla bağlıdır.

Koqnitiv dilçilik kommunikasiya prosesinə necə kömək edir. Bu məsələ dissertasiya işində aşağıdakı kimi əsaslandırılıb.

- Koqnitiv dilçilik dilin dərk edilməsində sxemləşdirmənin vacib rolunu etiraf edir.
- Konseptual metaforalar nəzəriyyəsi koqnitiv dilçiliyin digər aspektləri ilə uzlaşır. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, metaforalar obraz –

sxematik mənanın daha abstrakt sahələrə keçirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, konseptual metaforalar qismən leksik polisemiyanın sinxronik modelini, eləcə də mənanın diaxronik dəyişməsi istiqamətini izah edir.

- Nəzərdən keçirilən yanaşmaların hər biri dil forması və məna arasındakı bir çox münasibətlərdə ikonikliyin hərəkətverici qüvvə kimi zəruriliyini etiraf edir.

- Nəzərdən keçirilən yanaşmalar həm tez başa düşülən, həm də eyni zamanda müəyyən struktura malik olan hadisənin mənasını izah etməyə kömək edir.

Bu fəslin “Kommunikasiya, kateqoriyalaşma və koqnitiv dilçilik” adlı yarım fəslində nəzəri semantika sahəsində dilçilikdə məlum olan nailiyyətlərin geniş vüsət almasının səbəbləri aydınlaşdırılır. Müəyyən mənada Homskinin dilin qlobal modeli olan generativizminin J.A.Melçuq, A.X.Qolxovski və van Diykin “Məna \leftrightarrow Mətn” modeli ilə əvəz olunmasına münasibət bildirilir. Onların semantikada müstəqil cərəyanın mövcud olması barədə fikirlərini tam və əsaslandırılmış mülahizələr sayaraq aşağıdakılara münasibət bildirilir:

1. Prototipik məna E.Roşun dilçilikdə böyük rezonans, “lehinə” və “əlehinə” tam bir məqalə və kitab axınına səbəb olmuş “psixoloji” ideyalarından biridir. Onun mahiyyəti bundadır ki, insan semantik kateqoriyanı mərkəz və kənarı olan(şey) və buna görə də “daha çox prototipik” və “daha az prototipik” nümayəndələrə malik olan kimi qavrayır ki, bunlar da öz aralarında “ailə oxşarlığı”(family resemblance) münasibəti ilə bağlıdır. Belə ki, birəbitdən quşu və sərçə daha tez prototipik quşlar sırasına düşür, halbuki, dəvəquşu və toyuq “quş” kateqoriyasının kənarına düşürlər.

Prototipik ideyasını yalnız dil təsnifatları tədqiqatları ilə birləşdirən Roşun kəşfindən sonra dildə kateqoriyal prototiplərini statistik cəhətdən “qiymətləndirmək” cəhdləri yarandı. Yəni kifayət qədər təcrübədə sınaqdan keçirilən semantik təbəqənin dil təmsilçisinin şüurunda prototip necəliyini təyin etmək cəhdləri meydana çıxdı. Bu vəzifənin xeyli çətin olduğu müəyyənləşdi, mütəxəssisləri düşünməyə vadar etdi. Çünki ən dəqiq hesablaşmaların nəticələri belə öz izahlarını tələb edirdi. Əvvəla aydınlaşdı ki, müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif kateqoriya nümayəndələri prototipdir. Məsələn, amerikalı üçün prototipik meyvə portağaldır. Halbuki, ruslar üçün bu yəqin ki, almadır.

Koqnitiv dilçilikdə prototip anlayışını formallaşdırmağa və bununla da ona “elmi çəki” verməyə cəhd edilmişdir. Beləliklə, prototip qeyri - rəsmi

anlayış statusunda (yeri gəlmişkən, dilçilikdə bu yeganə hadisə deyil) və sırf nəzəri statusda qaldı.

Semantik nəzəriyyələrdə məna semantik əlamətlər çoxluğu və ya semantik metadildə mətn kimi təqdim edilirdi. Lakin hər iki halda semantik təqdimatın müxtəlif fraqmentləri bərabərhüquqludur; dil vahidlərinin şərhinə cəlb edilmiş bütün semantik məlumatlar avtomatik olaraq eyni dərəcədə mənalı qəbul edilirdi. Lakin dil konsepti haqqında intuitiv təsəvvür ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif çəki, əlamət və xassələrini birləşdirir. Semantikaya bu ideyanı birinci dəfə E.Roş daxil etdi.

Nə üçün dil konseptləri prototipik, yəni qeyri-bərabər, mərkəz – periferiya prinsipi üzrə qurulmuşdur? Bu haqda D.Qerartsın mülahizələri maraqlı görünür. Koqnitiv psixologiyanın kəşflərindən biri ondan ibarətdir ki, koqnitiv fəaliyyət iki prinsipin birliyini tələb edir: struktur sabitliyi (structural stability) və elastik uyğunlaşma (flexible adaptability). Başqa sözlərlə, effektivlik üçün bir tərəfdən, ən azı müəyyən bir vaxt üçün kateqoriya sistemi təşkilinin daimi üsuluna qovuşub saxlamaq, digər tərəfdən isə sistem dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün kifayət dərəcədə elastiklik olmalıdır.

2. Fiqur və fon anlayışları – Fiqur və fon anlayışlarını qarşı-qarşıya qoymaq semantikaya psixologiyadan gəlmişdir; dilçilik elminə onu görkəmli Amerika tipoloqu L.Talmi daxil etdi.

Məlumdur ki, insan həqiqəti qeyri-bərabər şəkildə qavrayır və üzləndirir; bəzi məlumat onun üçün əsas, qeyrisi üçün yeni, hal- hazırda isə daha əhəmiyyətli görünür. Dilçilik nəzəriyyəsində həmin tutuşdurma – müqayisə danışanın bu halda, bu şəraitin vacib, lakin dəyişən xarakteristikası ilə əlaqələndirilir: danışanlardan biri üçün (və ya mövcud danışanın hazırkı anda) vacib olan, o biri üçün (və ya həmin danışan üçün, lakin müəyyən vaxt keçdikdən sonra) artıq vacib deyil.

3. Profil və baza. Fəal zona anlayışları – Profil və baza semantik anlayış sistemində ierarxiyalardan biridir. Bu anlayışlar O.R.Lanqakerin koqnitiv qrammatika adlandırdığı nəzəriyyəsinin çərçivəsində təklif edilmişdir. Koqnitiv qrammatikada dil vahidlərinin mənaları sxem şəklində ifadə olunur. L.Talminin “sxemləşdirmə” və “ideallaşdırma” anlayış – terminləri haqda fikirlərini yada salaq. Belə ki, L.Lanqakerin fikrincə, bir şəkil kvadratçığa yerləşdirilmişdir və qrammatikada da kvadratçıqları, yəni semantik təsəvvürün (anlayışın) ayrı-ayrı fraqmentlərini öz aralarında birləşdirmək üsulu vardır, belə ki, nəticədə fraqmentlərdən (parçalardan) frazaya (ibarəyə, cümləyə və s.) uyğun gələn bütöv bir yekun şəkli alınsın.

Bu şəkillik çox və ya az dərəcədə sxematikdir, onlarda şərti işarələr və qeydlərdən istifadə olunur. Belə ki, şərait iştirakçıları, adətən, dairəciklərdə ifadə olunur və hər belə dairəcikdə (yanında və ya içində) onun rolu qeyd edilir: TR – hərəkət edən obyekt (trajektor), LM – oriyentir, hesabat nöqtəsi (landmark), V-müşahidəçi (Viewer), R-resipiyent (recipient) və s. bundan əlavə, oxlar, bütöv və punktirli birləşdirmə xəttlərindən və s. istifadə olunur. Sadə bir misal: hipotenuza sözü; R.Lanqakerin sistemində bu söz elə təsvir edilir ki, üçbucağın müvafiq tərəfi profil, onun özü isə baza olur.

4. Məkanın təşkili. Polisemiya anlayışı – mənənin yaradılmasının invariant nəzəriyyələri elmə çoxdan məlumdur: bu nəzəriyyələrin hamısının əsasında ümumi bir tezis durur ki, ona görə hər hansı dil vahidinin bir – tək mənası var. Lakin kontekstdə işlədilməkdən asılı olaraq mənə dəyişir. Bu yanaşmanın əleyhdarları hesab edirlər ki, kontekst istifadələrinin bütün müxtəlifliyini birləşdirmək çox nadir hallarda mümkün olur və qarşısına belə məqsəd qoyanlar onu yalnız olduqca abstrakt təsvir vasitəsilə həll edə bilirlər. Bu halda invariant dil vahidləri konkret istifadənin hər birindən o qədər uzaqda peyda olur ki, onun daxil edilməsinin özü, ən azı şübhəli görünür. Lakin əgər invariant təsvirdə mənələrin sadəcə sadalanmasını alternativ hesab etsək, belə bir sual meydana çıxır – insan bu çoxluqda, ümumiyyətlə, necə istiqamətlənir və nəyə görə bütün bu müxtəliflik bir dil vahidi ilə təmin edilir? Başqa sözlərlə, əgər, hətta qəbul etsək ki, insan yaddaşının imkanları çox böyükdür, praktik olaraq hüdudsuzdur və insan istədiyi qədər böyük bir diqqəti yadda saxlaya bilər, onda nə üçün bu lüğət polisemiya münasibətləri vasitəsilə təşkil olunub? Halbuki, hər bir mətnaltı üçün öz ifadə üsulu daha rahat olardı. Bu qərarların (həllərin) hər ikisinin – “invariant” və “köçürmələr”in çox qədim tarixi, eləcə də hər birinin qüsuru vardır.

Koqnitiv semantika çoxmənalığı təsvir etmək üçün öz üsulunu təklif edir ki, bu müəyyən mənada aralıq vəziyyət tutur: invariant mənənin dilçilik təsvirinə daxil edilməsi prinsip etibarilə mümkündür, çünki invariant təmsilçinin şüurunda mövcud olaraq, insanın konsepti qavramasını asanlaşdırma bilər; lakin bu invariant dil vahidinin bütün müxtəlifliyini ödəmir (əhatə etmir). O, yalnız mövcud mənə ilə bağlı bir növ abstrakt ideyadır, eynilə, prototipik mənə da onları əhatə etmir (ödəmir) – o, yalnız ən tipik və tezlikli istifadələri əhatə edir. Lakin bütün mənələr və istifadələr təsadüfi və ixtiyari (sərbəst) deyil, onlar öz aralarında semantik cəhətdən bağlıdır, belə ki, hər bir mənə bir və ya bir neçə yenisini

yarada bilər və son nəticədə onlar dil vahidinin zəncirini və ya şəbəkəsini əmələ gətirir. Belə təsvir üsulunu aydınlaşdıran nümunələr R.Lanqakerin bir çox işlərində verilir – bu inglis sözü idman termini olan rinq (üzük, dairə və s.) sözünün təşkilidir:

Onun təhlillərindən aydın görünür ki, ring sözünün mənalarının hamısı həmşə iki münasibət növlərindən biri ilə əlaqədardır. Əvvəla, bu, spesifikləşmə münasibətidir və şəkildə bu əlaqə qalın xəttlə göstərilmişdir. İkincisi, həmin mənənin genişləndirilməsi münasibətidir. Beləliklə, arena - dəyirmi əşyanın növü deyil, çünki o, ümumiyyətlə, disk, dəyirmi formada olmaya da bilər (məsələn, boksçu rinqi). Beləliklə, sxemdəki mənalar arasındakı münasibət qeyri - bərabər hüquqludur. Lakin, mənaların özləri də qeyri-bərabər hüquqa malikdir: “dəyirmi” və ya “dəyirmi əşya” sxemdə “yüksək” və ya çıxış nöqtəsinə iddia edilir ki, onların əksəriyyəti buradan başlayır, “üzük” isə prototipik, yəni ən parlaq və mərkəz mənəni ehtiva edir. Dissertasiyanın ikinci fəslinin Stereotiplər “kommunikasiya prosesinin mühüm əlaməti kimi” adlanan son yarım bölməsində müxtəlif mətnlər əsasında kommunikasiya prosesinin yaranması və mənənin başa düşülməsi məsələlərinə münasibət bildirilir. Qeyd edilir ki, kəskin şəkildə bir-birinə qarşı qoyulmuş elə ssenarilər vardır ki, bunlardan birinin qütb (zidd) nöqtələri "stingy" (xəsis) və "generous" (səxavətli) leksemləridir ki, bunlar insanın puldan və digər mülkiyyətdən istifadə edilməsi ilə bağlı münasibətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır; daha bir ssenari də mövcuddur ki, bunun da qütbləri insana xas olan xarakterik cəhətləri – gələcək haqda fikirləşməklə öz varının ehtiyatla xərclənməsini xarakterizə edən "thrifty" (qənaətcil) və "profligate" (israfçı) sözləri ilə təmsil edilir. Bu ssenarilərin hər ikisi pulun toplanması və onun xərclənməsi arasındakı müxalifətlə bağlı olduğu üçün müvafiq xassənin aşkar olmasının yüksək və aşağı dərəcəsini ayıra bilərik, yəni stingy: generous halında – müsbət və mə'nəvi qiymət yüksək dərəcəyə aiddir, "thrifty: profligate" nümunəsində isə aşağı dərəcəyə aiddir.

Bu ssenarilərdən hər birinin çərçivəsində bir qütbün inkar edilməsi aktı, (xassənin aşkar olunma dərəcəsi) digərinin təsdiq edilməsi kimi qəbul edilə bilər; lakin inkarın ikinci mənəsi də vardır ki, bu da ssenarinin tətbiq edilə bilinməsinin qəbul olunmasıdır. Ssenaridaxili və ssenarilərarası (ssenarini rədd edən) inkarları daha yaxşı başa düşmək üçün nümunələr nəzərdən keçirilir:

1) (You're wrong about Darrell). He isn't stingy; he's very generous (ssenaridaxili).

(Sizin Darrell haqda rəyiniz səhvdir). O, xəsis deyildir; əslində o, çox səxavətlidir.

2) (Your impression of Darrell is wrong). He isn't thrifty: he's actually quite careless with his money (ssenaridaxili).

(Sizin Darrell haqqında təəssüratınız düzgün deyil). O, qənaətcil deyildir; əslində o, öz pullarını sağa - sola xərcləyir.

3) Darrell isn't being thrifty, he's just downright stingy (ssenarilər-arası).

(Darrell heç də qənaətcil deyildir; o, aşkar xəsisdir – bu, həqiqətdir).

4) Darrell isn't stingy; it's just that he's thrifty (ssenaridaxili).

(Darrell xəsis deyildir; o, qənaətcildir – bu həqiqətdir).

1-ci nümunədə danışan şəxs insan xarakterinin belə bir sxemləşdirilməsi ilə razılaşır ki, bunun bir qütbü "stingy", digəri isə "generous"dur. Eyni zamanda inkar edir ki, Darrelli şkalanın "stingy" sözünün uyğun gəldiyi sonda qiymətləndirmək lazımdır. 2-ci frazada digər ssenariyə müraciət baş verir və müvafiq olan cümlə bu ssenarinin müxtəlif qütblərini göstərir. Lakin 3-cü və 4-cü nümunələrdə "thrifty" və "stingy" sözlərinin çərçivəsi daxilində istifadə edildikləri strukturun özü inkar edilir. İki son halın hər birində danışan şəxs belə bir mənalı fikir söyləyir ki, istifadə edilmiş sözün daxil edildiyi qiymətləndirmə sxemi, müzakirə edilən individuum üçün tətbiq edilə bilməz və ya kənar halda, hazırda individuumun müzakirə edilən xüsusiyyətləri üçün tətbiq edilə bilməz.

Dissertasiyanın yekun hissəsində tədqiqat işindən əldə olunmuş nəticələr ümümləşdirilir:

1. Təfəkkür – freymlər, ssenarilər, planlar, modellər və digər bilik stereotipləri mental (əqli) proseslərin manipulyasiyasıdır;

2. Dil, mental fenomen olduğundan idrakin müxtəlif formalarını: hissi, hiss etmə (duyma), qavrama, təsəvvür etmə və rəasional anlama, mülahizə, nəticə, kodlaşdırma üsulundan biri kimi fəaliyyət göstərir;

3. Dünyanın konseptuallaşdırılması üsullarını dərk etmək, tədqiq etmək yalnız yeni elmi paradixmadan müəyyən bilik komplektini mənimsədikdən sonra mümkündür ki, buraya aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: konseptuallaşma, dərəcələmə, verbəlləşmə, mentallıq, konsept, dünyanın mənzərəsi, konseptosfera və s.;

4. Dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər dövr üçün, özünün mənəvi-mədəni və milli dəyərləri ilə xarakterik olan nitq-düşüncə fəaliyyəti üsulunu əks etdirir;

5. Konseptin tərkibində anlayış mövcuddur. Lakin o, sözün bütün məzmununu əhatə edir. Buraya məlum mədəniyyət təmsilçilərinin özünün

assosiativ əlaqələrinin bütün müxtəlifliyi ilə sözün arxasında dayanan hadisə haqqında təsəvvürünü əks etdirən denotativ və konnotativ məzmun daxildir. O, çoxlu leksik vahidlərin mənalarını özündə cəmləşdirir. Hər bir dil şəxsiyyətinin mədəni səviyyəsi konseptlərdə toplanır. Konsept özü isə təkcə sözdə deyil, həm də söz birləşməsində, cümlədə, mülahizələrdə, diskurslarda, mətnlərdə reallaşır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinə aparan yol // “Odlar Yurdu” Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, 2005, № 14, s. 120-125
2. Koqnitiv dilçilik yeni təlim kimi / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, XXV. Bakı: Səda, 2006, s. 46-49
3. Diskurs koqnitiv dilçilik təlimlərində / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Məruzələr. LXV c. Bakı: Elm, 2009, № 12, s. 187-193
4. Koqnitiv dilçilik tədqiqatları / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərləri, Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2007, № 4, s. 12-15
5. Полисемия как результат концептуальной интеграции / Вестник Российского Государственного Университета им. И.Канта. Выпуск 2. Серия Филологические науки. Калининград. 2006, с. 83-88
6. Mətnlərin yaradılmasında kommunikativ amillər / Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” III Respublika elmi konfransının materialları Bakı: “ADU nəşriyyatı” MMC, 2010, s. 158-161
7. Фразеологическое интенсифицирующее значение с точки зрения концептуальной организации знаний в языке / Грузинский технический университет. Вербальные коммуникативные технологии-2. Материалы международной научной конференции. Тбилиси, 2010, с. 175-178.

Тунзала Вели гызы Юсифова

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И КОММУНИКАТИВНЫЙ ПРОЦЕСС

(на материале английского языка)

Резюме

Настоящее исследование рассматривает когнитивную лингвистику и коммуникативный процесс. Работа представляет собой крупный вклад в когнитивные исследования и проблемы понимания текста. Она состоит из введения, двух разделов, заключения и библиографии.

Введение излагает актуальность темы, ее научную новизну, теоретическое и практическое значение, а также цели и задачи исследования.

Первая глава, которая называется «Теоретические основы когнитивной лингвистики», исследует различные подходы и мнения в отношении когнитивной лингвистики, основные задачи, стоящие перед когнитивной лингвистикой, понятие концепции, ее структуру и методы описания концепции.

Суть диссертации составляет вторая глава под названием «Роль когнитивной лингвистики в процессе общения: концепция и стереотипы». Во время анализа общения автор использует стереотипы в качестве элемента понимания реалий мира. Далее автор устанавливает свою методологию для исследования когнитивной основы образования значения в английских текстах, предикации, семантики и символичности в английских текстах. Кроме того, автор обращается к взаимосвязи между коммуникацией и категоризацией, с одной стороны, и когнитивной лингвистикой – с другой.

Настоящая диссертация представляет широкий обзор коммуникативного процесса и роли вопросов когнитивной лингвистики в понимании.

В *Заключении* обобщены основные результаты диссертации и рекомендации к исследованиям.

Tünzala Vali Yusifova

COGNITIVE LINGUISTICS AND THE PROCESS OF
COMMUNICATION
(on the basis of the English Language materials)

Summary

This study considers the cognitive linguistics and the process of communication. The work is a major contribution to cognitive studies and text understanding problems. It is composed of an introduction, two chapters, conclusion, and a bibliography.

The “Introduction” comprises the actuality of the theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance as well as the goals and tasks of the research.

The first chapter which is called “The theoretical bases of Cognitive Linguistics” examines different approaches and views on cognitive linguistics, the major tasks in front of Cognitive Linguistics, the notion of concept, its structure and the methods of description of concept.

The heart of the thesis is chapter two entitled “The role of Cognitive Linguistics in the process of communication: the concept and the stereotypes”. In her analysis of the process of communication the author uses the stereotypes as an element of understanding the world realities. The author then establishes her methodology for investigating the cognitive basis of forming the meaning in English texts, the predication, semantics and symbolity in English texts. Then the author turns to the relationships between the communication and the categorization on the one hand, and Cognitive Linguistics on the other hand.

This thesis takes an expanded view of the process of communication and the role of the cognitive linguistics issues in understanding.

The basic results of the thesis are summarized in the Conclusion.

Çapa imzalanıb: 10.05.2011
Format 60 x 84 1/16 Tiraj 100. Sifariş № _____.

«ADU NƏŞRİYYATI» MMC.Bakı, R.Behbudov, 60.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ТУНЗАЛА ВЕЛИ ГЫЗЫ ЮСИФОВА

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И КОММУНИКАТИВНЫЙ
ПРОЦЕСС
(на материале английского языка)

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2011